

Nikola Dugandžija

Nacionalna zbilja i njezini prividi

Zagreb: Durieux, 2010, 316 str.

Autor knjige *Nacionalna zbilja i njezini prividi* sociolog je bogata životnog iskustva i velike erudicije u polju spoznaje religije i nacije, analiziranih i promatranih iz sociološkog rakursa. Stoga su u ovoj knjizi sintetizirani iskustvo i spoznajni dosezi iz njegovih prethodnih knjiga i radova, obogaćeni novim uvidima i prožeti autorovom stvaralačkom imaginacijom. Već sam naslov upućuje na dvojstvo koje valja objasniti ili, još bolje, iznova objašnjavati bez nakane zatvaranja kruga. Jer to i jest nacija: otvoreni socijalni fenomen, teško objašnjiv i često nepredvidiv u pogledu toga kako će se razvijati i što će postajati. I dok nacionalna zbilja postoji u jednini, njezini prividi pojavljuju se u množini. Upravo tu autor nalazi »plodno polje« za objašnjenje i razumijevanje aktera koji čine pojedine nacije i, još više, njihove međusobne animozitete, sukobe, trvenja, a u nekim, ne baš čestim i ne posebno dugotrajnim razdobljima, i međusobnu suradnju te uvažavanje. Bogata sociološka i druga literatura kojom se Dugandžija koristi primijenjena je na prostor bivše Jugoslavije, inače pravi rudnik za spoznavanje etnonacionalnih procesa i njegovih često pogubnih i traumatičnih posljedica za pripadnike, a onda posljedično i one Druge, nepripadnike određenoga nacionalnoga kolektiviteta. Knjiga se sastoji od niza povezanih poglavlja, koji ćemo u ovom prikazu slijediti.

Već u prvom poglavlju naznačena je tegobna dilema, ali i naglašena potreba sinergijskog pristupa: istodobno *biti član grupe* i *izgrađivati individualni identitet*. Čovjek je društveno biće i nema života izvan društva, pa tako i njegovih razno-

likih grupa. Istovremeno, moderno i još više postmoderno društvo aktualiziraju punu afirmaciju ljudskih prava, što je izazov za aktere i zajednicu u cjelini. Kako biti sve više svoj, a opet postići suglasje i kompromisnu igru s drugim akterima? Nacija je jedna od tih skupina, izrazitoga mobilizacijskoga kapaciteta, posebno u svojoj etnonacionalnoj varijanti. Slučaj Hrvatske i bivše Jugoslavije, postojanje i intenziviranje međunacionalnih animoziteta sve do ratnih sukoba i poslijeratne izgradnje mira, paradigmatični su primjer za navedeno. Iz toga gotovo neiscrpnog a tako traumatičnog i vrtložnog vrela Dugandžija crpi građu za svoje opservacije i spoznaje o etnonaciji i svim procesima koji su sastavni dio njezina habitusa. Grupa, kako uočava autor, nikada ne može do kraja apsorbirati individualni identitet, što čovjeka u situacijama jakoga socijalnog pritiska stavlja u iskušenje, ali mu i ostavlja kakvu-takvu mogućnost izbora. Bilo je to važno i u ratnim sukobima na prostorima bivše države, što je, barem u nekim segmentima, očuvalo multietnički mikrosocijalni supstrat koji čini temelje lokalnih zajednica.

U knjizi se potom elaborira termin *etnonacionalna zajednica*. Uobičajeno sociološko razlikovanje zajednice i društva autoru je poslužilo kao podloga za raspravu, a etnonacionalna zajednica shvaćena je kao velika grupa u kojoj postoji jaka svijest o pripadnosti i pripadnici su u znatnoj mjeri povezani afektivnim sponama. U takvu tipu zajednice, kako dobro uočava autor, temeljno je pitanje kako prihvatiti različitost, što trajno ostaje izvor spoticanja. Mnoštvo je primjera na različitim stranama, a opet, pravi »eldorado« za spomenuto jesu međunacionalni odnosi u zemljama bivše jugoslavenske države. Poseban je problem nekritičko poistovjećivanje interpretatorâ socijalne zbilje (etnologâ, psi-

hologâ, povjesničarâ, sociologâ i drugih) s etnonacionalnom politikom i njezinim posljedicama. Razlozi su višestruki, a barem dva bi se, prema autoru, moglo izdvojiti. To su strah od nepripadanja i socijalni konformizam te poistovjećivanje s grupnom veličinom; nacionalni sadržaji pritom »povećavaju samopouzdanje, da nacionalnom pripadniku nije teško kolektivna svojstva vezivati uz sebe« (str. 25).

Razlikovanje *etničkog* i *nacionalnog* ide tragom podjele na dva oblika nacije, etnički i građanski (politički). Dugandžija tome pristupa sumnjičavo i s dijagnozom o teško razmrsivom klupku u koje su na različite načine uključeni etničko i nacionalno. U kakvoj su onda vezi etnija i nacija? Autorovo je mišljenje da je etnija bitni ferment u nastanku nacije. Etnonacionalnost, posebno značajna za prostor bivše Jugoslavije, uključuje i jednu i drugu pojavu, a u etničkome se zamjećuju počeci kasnijega nacionalnoga. Iz etnije nužno ne nastaje nacija, ali se to ipak najčešće događa. Pristup naciji, posebno nacionalna identifikacija, ima u sebi mnogo više afektivnoga i emotivnog nego racionalnoga. To je njezinim pripadnicima olakšavajući moment utoliko što im omogućuje toplinu zajedništva i čini oslonac (zbijski ili zamišljeni) u teškim vremenima. Brza i potencijalno intenzivna identifikacija s etnonacijom istovremeno je i svojevrsno »bure baruta«, podložno relativno lakoj zapaljivosti i političkoj instrumentalizaciji, često do krajnjih granica. Ratovi novijeg doba u svjetskim razmjerima posljedica su takvih nacionalnih sadržaja i njihove masovne mobilizacije.

Ljudi se nastoje identificirati s nečim što im je važno u njihovu životu, iz čega crpe snagu i nalaze motive za opstanak, pa često i preživljavanje u svijetu, koji nije dan »kao lagodno prebivalište, nego kao izazov neizvjesnog opstanka« (str. 58).

Nameće se pitanje koliko su nacija i nacionalno u *službi te identifikacije*. Osim religije nacija ljudima najviše služi za identifikaciju i tu se njezini pripadnici osjećaju kao »svoji na svome«. Simbolički imaginarij koji se razvija u nacionalnom korpusu, posebno im je privlačan i budi im sjećanje na pretke i slavnu prošlost. Analizirajući te fenomene, autor zapaža i odnos individualnog napora i »prebacivanja tereta« na kolektiv, u ovom slučaju naciju. Dugandžija o tome piše: »Kad je već tako zahtjevno osvajati slobodu vlastitim naporima i prihvaćati i tragične vidove postojanja, okrećemo se nacionalnoj tvorini, koja nije stvorena samo radi ekonomskih, političkih i kulturnih probitaka, nego i radi topline koju stvara zajedništvo...« (str. 58).

Autor se pita zašto uz etnonacionalizam često idu *nasilje i agresija*. Ili je to povezano i s drugim grupnim aktivnostima? Nasilje je konstanta u prošlosti čovječanstva i nije specifikum etnonacije. Etnonacionalizam je zbog svojih sociopsiholoških obilježja izrazito pogodan okvir za masovnu mobilizaciju pripadnika, i to za različite ciljeve. Jer, kako primjećuje autor, etnonacionalizam nije samo prostor ksenofobije i ataka na druge već i zbiljska obrana vlastite nacije od ugroženosti drugih. Ali i u takvim slučajevima često se uslijed nacionalne homogenizacije društvena moć koncentrira u nekoliko točaka, a njezina nekontrolirana upotreba može do krajnosti rasplamsati strasti te dovesti do agresivnosti i besprimjerne destrukcije. Ratovi na prostoru bivše SFRJ sadržavali su sve navedeno, od agresije do nužne i legitimne obrane. Samo, često je bilo »prelijevanja« i isprepletanja tih različitih ciljeva i vrijednosnih obrazaca, a upravo na tragu prethodnih opservacija. Velika koncentracija moći nije se koristila samo za one ciljeve koji mogu naći opravdanje u

potrebi zaštite od agresije nego i za mnoge nedopuštene i amoralne radnje, od pojedinačnih do grupnih i institucionalnih.

Slijedi razmatranje *grupnih razlika* uz pitanje zašto su one često instrumentalizirane i stavljene u funkciju međugrupnog sukoba. Grupe su se uvijek sukobljavale, a razlike među njima koje inače postoje u turbulentnim se vremenima još više ističu i pojačavaju, što samo povećava razinu i intenzitet konflikta. Grupni konformizam situacijska je olakšica za pojedinca jer mu pruža utočište i lišava ga nekih briga, tjeskoba i strahova, ali to je istovremeno i inhibirajući mehanizam koji priječi ostvarenje pune individualnosti čovjeka. Nacionalni konformizam nastoji unificirati ponašanje, pa i razmišljanje različitih aktera u društvu svodeći ih, ili barem to pokušavajući, na modelsko razmišljanje koje dolazi iz etnonacionalnih centara moći (države, partije, crkve i sl.). Posebno su teške posljedice takva nametanja u mikro-socijalnom ambijentu lokalnih zajednica: »Susjed druge etnonacionalnosti se pretvorio u stranca, a od toga do proglašenja neprijateljem nije uvijek dalek korak« (str. 102). Ratna događanja na prostoru bivše Jugoslavije prepuna su takvih primjera.

Slijedi esej o *etnonacionalizmu*. Kako ističe autor knjige, razlika etnonacionalizma i nacionalizma (etnički/politički oblik nacije) leži, između ostaloga, i u vjerovanju u zajedničko porijeklo. To je bitno obilježje etnonacionalizma, dok za nacionalizam nije toliko važno. Takvo vjerovanje znatno pridonosi zajedništvu, što dovodi do sličnog ponašanja i razmišljanja, okruživanja poznatim, što je psihološka osnova nacionalizma. Kako razmatra Dugandžija, pojam nacionalizma višeslojan je, često i proturječan. Tako se u njemu vidi nešto zloćudno, negativno, ono što ugrožava druge zajednice. Ali shvaća ga se i kao pokret i ideologiju kojom se štiti vla-

stiti interes, brani od presizanja drugih zajednica i omogućuje pripadnicima nesmetan razvoj unutar zajednice. Etnonacionalizam je, pa i nacionalizam, poput boga Janusa. Jedno njegovo lice može biti prihvatljivo, obrambeno, zajedničarsko, no ima i ono drugo, agresivno, ksenofobno i destruktivno po nepripadnike, ali i po nepoćudne članove etnozajednice, posebno one koji na ovaj ili onaj način strše i remete nacionalnu homogenost.

Iskušenja višetničkih i multikulturalnih zajednica segment su razmatranja u ovoj knjizi. I nije to samo problem hrvatskog društva ili zajednica s prostora bivše države. Kako primjećuje Dugandžija, u svim su društvima prisutne drugotnosti i, što je još znakovitije, one se teško usklađuju. Stereotipi i predrasude o drugima, a u turbulentnijim vremenima i stigme, dio su simboličkog imaginarija koji opterećuje, a u nekim situacijama i truje međunacionalne i međuljudske odnose. Nažalost, dijalog je rijetka, autor bi rekao najrjeđa vrijednost u društvima bivše Jugoslavije. Sila i silovitost prednjače, a u dramatičnim i konfliktnim razdobljima identifikacijske borbe često se vode do »istrage naše ili vaše«. Ipak, nije sve tako jednostavno i jednoznačno. I ovi prostori baštine razdoblja tolerancije, mira i suživota, pa je takvih socijalnih obrazaca bilo čak i u posljednjim ratnim zbivanjima.

Poseban su izazov *manjine u višenacionalnoj državi*, i to dvostruki, kako za same nacionalne manjine tako i za većinsku naciju. Manjine, ne samo nacionalne, imaju dvostruku svijest – svijest o sebi kao različitom entitetu u odnosu na većinu (manjinski pogled), ali i pounutrene stereotipe iz arsenala većine koji ih prikazuju onako kako se najčešće prikazuju marginalne grupe. Socijalni pritisak gotovo je konstanta u životu manjinaca. Slikovito to

prikazuje i autor: »Ali, osobe ovoga pripadanja žive i dalje u strahu, izložene prijetnjama i zato ne koriste niti proklamiranu slobodu. Oni za elementarno održavanje, a pogotovo kulturne potrebe troše mnogo više vremena i energije nego pripadnici većine« (str. 162). Osvrćući se na postjugoslavensku nacionalnomanjinsku zbilju, autor će istaći da ona nije razumljiva s racionalnog stajališta. Za nacionalnu homogenizaciju često ili gotovo nikad nisu dovoljni međusobni osjećaji sunarodnjaka, već je potreban i animozitet prema ciljanim drugima, pretvaranje neke skupine u »žrtvenog jarca«.

I pored svih društvenih očekivanja pojedinci mogu ostati *izvan čvrstih podjela*. Globalizacija, sve veće umrežavanje u raznovrsne asocijacije, dovodi pripadnike nacije u iskušenje. Modernizacija donekle rastače zajedništvo unutar nacije, ali ga ipak jače ne ugrožava. Kako primjećuje Dugandžija: »To je paradoks grupnoga postojanja koji proistječe iz suvremenih uvjeta društvenoga života. S jedne strane ljudi i dalje osjećaju koliko su zaokupljeni svojim porijeklom, običajima, kulturom zajednice, a s druge strane mogućnošću i željom da ta svojstva relativiraju« (str. 187). Slabljenje grupne pripadnosti povezuje se s onim promjenjivim u naciji, a sociopolitičke okolnosti utječu na intenzitet unutargrupnih veza kao i na odnos prema drugim grupama. I ovdje je vidljiva razlika između građanskog i etničkog oblika nacije, uz naglašeniju povezanost u drugom slučaju.

Slijedi tema o kojoj je autor svojedobno napisao knjigu, *jugoslavenstvo*. Tu je riječ samo o talozima jugoslavenstva, o onome što je eventualno ostalo od te ideje i višedesetljetne političke prakse. I dok je postojala država Jugoslavija, etnonacionalna pripadnost imala je prioritet kod većine njezinih državljana. Jugoslaven-

stvo je prošlo kroz različite faze, a tek krajeve tvorevine, kako primjećuje Dugandžija, pokazao je nesposobnost rukovodstva da mirno razriješi međunacionalne nesporazume. To je pogotovo došlo do izražaja kada je »jugoslavenstvo postalo oruđe u rukama armije, rukovodenoj ciljevima političkog vodstva Srbije« (str. 211). Veće forsiranje unitarizma, a manje ujednačavanja dijelova višenacionalne države, za autora je jedan od mogućih značajnijih razloga njezine disolucije. No s pravom se pita bi li i drugačija politika i izrazitije veze među jugoslavenskim nacijama održale tu tvorevinu i zaključuje kako sve to spada u domenu pretpostavki. Iako je bilo političkih i kulturnih pokušaja, jugoslavenstvo kao građanski identitet nije jače zaživjelo i ne samo da nije moglo nadjačati nego ni približiti se etnonacionalnim identitetima.

Nacionalni duh ili nacionalni karakter, postoji li takvo što? Jesmo li svi »Mi« isti (ili barem vrlo slični!?), a pogotovo, ima li među »Njima« uopće razlike i može li im se ikada vjerovati? To su pitanja koja su reaktivirana upravo ratom i raspadom bivše države i za ove prostore još uvijek aktualna. Esencijalistički pristupi, kako u kulturi tako i, još više, u politici, obilježili su vrijeme raspada bivše države i ratnih sukoba, no i dalje su prisutni nakon rata, iako u blažem obliku. Nacionalni mitovi parazitiraju upravo na takvim pristupima koji inzistiraju na »vječnim« i nepromjenjivim karakteristikama nacije. Posljedice su porazne po mikrosocijalne odnose u lokalnim zajednicama, a etničko čišćenje pritom je najteža posljedica. Srećom: »Čovjek jest biće zajednice, ali on se ne može na nju reducirati« (str. 244). Postoje neke socijalne osobine koje su prisutnije kod jednog naroda nego kod onog drugog, ali se i to mijenja s vremenom. Pojedinci izmiču tim osobinama, pokazuju-

ći posebnost individualnoga u odnosu na kolektivno te potrebu pojedinca za vlastitom afirmacijom i samorealizacijom koja transcendiraju zamišljene ili zbiljske okvire koje postavlja zajednica. Upravo je to i temeljno polazište drugačijega, a time i napredovanja u slobodi pojedinca i društva.

Na kraju se *razmatra postojeće i daje mišljenje o budućemu*. Iako je povijest prepuna ratova i ljudske tragedije, i kod ovog autora ostaje nešto trpkog optimizma, čije je polazište u mogućnosti ljudskog izbora, pa i onoga između rata i mira. Obuzdati naciju i nacionalizam ako krenu agresivno prema drugima posebno je zaokupljalo svjetsku zajednicu u dvadesetom stoljeću. Rezultati su polovični, a kao utjeha ostaje konstatacija da bi bez svjetskih nacionalnih udruženja situacija bila još gora. Slična se pitanja nameću i u procesu europskih integracija. Hoće li to smanjiti međunacionalne i međudržavne napetosti? Odgovori se tek očekuju. Dugandžija realistički pretpostavlja da se čovječanstvo

neće moći potpuno osloboditi zloćudnih predrasuda, a mjesto za nadu ipak pronalazi u oazama mislećih ljudi, koji su i u ratnim vremenima poput onih u bivšoj Jugoslaviji »sačuvali humanističke ideale, udaljujući se od psihologije mase prožete nasilničkim nagonima naslijeđenim iz osvita ljudske povijesti« (str. 303).

Knjiga Nikole Dugandžije *Nacionalna zbilja i njezini prividi* zbirka je eseja o naciji i nacionalnom fenomenu pisanih jasno i razgovijetno, a opet vrlo slojevit, s puno propitivanja i imaginacije. Autor je svjestan svih teškoća koje prate izučavanje nacionalne zbilje, ali smatra da je potrebno uvijek iznova istraživati što se u naciji i s nacijom događa. Pritom se valja čuvati nekritičke identifikacije s nacijom ili etničkom grupom; to upozorenje, više nego ostalih aktera u društvu, trebalo bi se ticati mislećih ljudi koji promiču humanističke ideale, povijesnim traumama i zločinima usprkos.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*